

ESTUDIS D'HISTÒRIA AGRÀRIA

**Economies de muntanya
a Catalunya**

18

Estudis d'Història Agrària

CENTRE D'ESTUDIS HISTÒRICS INTERNACIONALS (Universitat de Barcelona)

CENTRE DE RECERCA D'HISTÒRIA RURAL (ILCC-Universitat de Girona)

18

Les economies de muntanya a Catalunya

REVISTA FUNDADA PER

Emili Giralt i Raventós

DIRECCIÓ

Rosa Congost i Colomer (Universitat de Girona)

Llorenç Ferrer i Alòs (Universitat de Barcelona)

CONSELL DE REDACCIÓ

**Rafael Aracil i Martí (Universitat de Barcelona), Josep Colomé i Ferrer (Universitat de Barcelona),
Jaume Danti i Riu (Universitat de Barcelona), Santi Ponce i Vivet (Universitat de Vic),
Joaquim M. Puigvert i Solà (Universitat de Girona), Antoni Riera i Melis (Universitat de
Barcelona), Enric Vicedo i Rius (Universitat de Lleida)**

SECRETARI

Jordi Planes i Casals

Publicacions i Edicions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Sumari

Resums/Abstracts

- 15 *Les muntanyes i els homes: una aproximació a la societat, l'economia i la història*
Josep M. Bringué i Portella. M. Àngels Sanllehy i Sabi
- 47 *L'Andorra agrícola dels segles XVI al XVIII: entre terres i prats*
Domènec Bascompte Grau
- 67 *Comunitats rurals i canvi institucional als Prepirineus (segle XIX)*
Jacinto Bonaes Cortés
- 91 *Del dret d'orri al cortó. Evolució de la ramaderia ovina a Andorra*
(segles XV-XIX).
Olivier Codina Vialette
- 111 *La muntanya a la plana empordanesa: el penó de Rocabertí (s. XV-XVII)*
Pere Gifre Ribas
- 131 *Les comunitats de muntanya de la Vall de Ribes als segles XVI – XVIII i els seus*
antecedents medievals
Tünde Mikes
- 165 *La ramaderia transhumant entre el Pirineu i el Pla de Lleida. Una aproximació*
diacrònica
Ignasi Ros Fontana

- 193 *Economia i societat a Andorra a l'edat mitjana. Alguns elements de reflexió*
Roland Viader
- Document
- 209 *El llibre de capítols d'Arties: les ordinacions d'una universitat aranesa*
M. Àngels Sanllehy i Sabi

Les muntanyes i els homes: una aproximació a la societat, l'economia i la història

Josep M. Bringué i Portella

Universitat de Barcelona

M. Àngels Sanllehy i Sabi

Secció d'Història, Institut d'Estudis Aranesi

Una visió recurrent i central de la història agrària ha estat, i és, l'estudi de les transformacions que donaren lloc a l'assentament d'un capitalisme agrari. Les recerques dels darrers anys han assenyalat el protagonisme de les explotacions familiars en el creixement econòmic, via increment de la productivitat agrària en relació a unes terres de conreu no molt extenses. Ha estat el fet de centrar les anàlisis en els conreus, és a dir d'equiparar el món rural amb l'agricultura, i la situació geogràfica generalment perifèrica en relació a les zones on s'iniciaren els processos de desenvolupament, els que han bandejat massa vegades les zones de muntanya de l'interès historiogràfic.

Sovint aquestes zones eren considerades, i se les considera encara, reduïdes de "societats tradicionals" en una Europa de capitalisme agrari, muntanyes aptes per a que els etnòlegs i antropòlegs, des de les primeres dècades del segle passat, ens il·lustressin sobre les característiques d'unes societats immutables ben bé des del seu naixement entorn a l'any mil. L'única contribució a la que hom arribava en l'estudi de les zones de muntanya dels segles moderns era, i encara és, a la presentació d'un continu, un procés de laminació dels béns comunals, imparable, unidireccional cap a l'individualisme, protagonitzat per les elits pageses i burgeses. Apropiació dels erms, dels boscos i de les pastures en unes cronologies i geografies diferents, acompanyada per la destrucció progressiva de les comunitats pageses. No ho negarem pas, hem "fabricat" ja un altre paradigma. Però ens meravella que després de cinc-cents anys o més d'atac continuat els comunals encara siguin tan nombrosos, per molt que la legalitat vigent els camufla sota figures jurídiques variades. La realitat ha estat molt més complexa.

El Seminari *Les muntanyes i els homes: societat, economia, història (s. IX-XIX)*, que va tenir lloc a Girona els dies 5 i 6 de novembre del 2004, tenia entre els seus propòsits posar en comú les diferents recerques sobre les societats de muntanya que s'estan duent a terme a casa nostra. Els estudis detallats de casos havien de servir per fer una anàlisi comparativa, i així poder definir els trets

essencials d'aquestes societats, i per establir les bases en què es fundava el canvi econòmic, fet d'innovacions i resistències, de salts cap avant i passos enrera, d'aquestes massa vegades anomenades "àrees de silenci". Es va cercar la col·laboració d'estudiosos que centressin les seves recerques en diferents períodes històrics, per poder abastar un marc cronològic força ampli. També hi havia l'interès de reunir visions multidisciplinàries, des de la història, la geografia i l'antropologia. I, finalment, que els diferents sectors del Pirineu central i oriental hi fossin representats: la Vall d'Aran (M. Àngels Sanllehy), el Pallars Sobirà (Josep M. Bringué i Ignasi Ros), el Pallars Jussà (Jacinto Bonales), Andorra (Roland Viader, Olivier Codina i Domènec Bascompte), la Vall de Ribes (Tünde Mikes) i les Alberes (Pere Gifre). Ara, *Estudis d'Història Agrària* dona l'oportunitat de publicar un número monogràfic amb el recull d'aquestes comunicacions¹.

Societats de muntanya

Calia plantejar-se una primera qüestió: Com delimitar les zones de societat de muntanya? A quins territoris ens referim quan parlem de societats de muntanya? Alta muntanya, muntanya mitjana? Qualsevol territori que no podem identificar com una àmplia plana o depressió? Sovint utilitzem els boscos i les pastures com a elements identitaris d'aquestes regions de muntanya. Però aquest criteri crea problemes. Per exemple, agafem la Valldigna medieval², la vall de les sis mesquites, vall enclotada entre muntanyes (Mondúver, 841 m. com altura màxima; les serres de les Agulles i la Corbera no arriben als 600 m.) i oberta de bat a bat al Mediterrani, com la defineix Ferran Garcia-Oliver, "Llaurar, péixer, mercadejar", titula un dels capítols; primer el blat, però després una especialització ramadera que ultrapassa l'estricta aplicació i complementarietat agrícoles. Hi trobem emprius (pastures, mallades i abeuradors), pastures col·lectives d'una dula ancestral, moltes per entrar als sembrats, conflictes de pastures, bovalars i herbatges que els particulars han de cercar a altres parts de la Safor, a la Vall d'Albaida i la Costera, per a un nombre de caps que el 1510 eren de 7.200 unitats de bestiar menut. Una realitat ramadera que amb noms i peculiaritats diverses, però no tan diferents, la podem estendre per Catalunya, els comtats de Rosselló i Cerdanya, el País Valencià i les Illes de l'època moderna.

Hi veiem, a més, una certa especialització, la *foia* alta reuneix el bestiar menut, la *foia* baixa el ramat boví que pastura els marjals; hi veiem, també, un

1 Circumstàncies de caire molt divers han comportat que no es puguin incloure les aportacions de G. Jover sobre l'espai muntanyós i les transformacions dels paisatges a la Mallorca de l'època moderna i una visió geogràfico-històrica de les zones muntanyoses valencianes.

2. GARCIA-OLIVER, 2003.

sector comercial centrat en la venda de bestiar mular per a treballs agrícoles i el consum de carn ovina, i de cuirs i llanes per a les manufactures de Xàtiva i València. Hi descobrim, a més, una cria de bestiar a mitges dins unes estructures similars a les analitzades per Pere Gifre en l'article sobre l'Alt Empordà, no pas diferent de les parceries i gasalles del Pallars i la Vall d'Aran moderns. Con si dels Pirineus es tractés, Garcia-Oliver pot concloure: "La ramaderia, doncs, entre les famílies acomodades, delinea una àrea més de la pluralitat d'activitats". Observem, per últim, que fou una zona receptora de bestiar (com tots els margals i les muntanyes de tota la comarca de la Safor), una transhumància controlada pel monestir amb unes cabaneres "forasteres" que venen de l'Alt Maestrat, Terol i Albacete, i que la seva àrea d'influència ramadera s'estén des de València fins a Oriola. Podem considerar aquesta vall com una zona de muntanya, i la seva societat com a societat de muntanya?

Un altre cas, les Gavarres, estudiades també per l'edat mitjana per Elvis Mallorquí³. Si la Valldigna era una vall envoltada de muntanyes, el massís de les Gavarres és un massís "de poc volum muntanyós" i de minsa alçada rodejat per depressions, l'Empordà i la Selva, dues planes connectades a través del pla de Girona. Els processos físics no difereixen gaire dels de les planes, però sí les evolucions històriques, més properes, en alguns aspectes, a moltes zones d'alta muntanya: civilització agrícola-ramadera; fort poblament medieval amb "un nivell màxim de la intensitat d'ocupació i d'explotació del territori"; economia essencialment agrícola en l'època medieval en contrast amb les activitats d'aprofitament dels recursos naturals de l'edat moderna, com l'explotació del suro i del carbó, els forns de calç i de vidre, els molins, els pous de glaç, etc.

Si deixem els massissos i ens movem en l'entorn d'unes altituds menors, per trobar exemples de pastures i boscos ens podem fixar en els erials i les planes estèrils de la Catalunya interior, segons la visió aportada pels viatgers del segle XVI⁴ o les pinedes, arbredes, erms i la cacera força abundant descrites per Joly el 1603⁵. Els conreus es situen als voltants dels pobles, en els "fondos" de les més o menys delimitades valls i en els vessants de les serres que aquí i allà despunten; els erms, les pastures i els boscos venen a continuació.

Podríem cercar encara més exemples, però de fet ja ens ho resumeix prou bé Pere Gil⁶ el 1600: Catalunya és muntanyosa, "tota ella, o quasi tota ella, és muntanyes". "Per ser com és tot lo principat de Cathalunya y comptat de Rosselló y Serdanya terra de poch plans que sian grans y de moltas montanyas, no secas ni peladas com són las de Aragó y altres provincias, sinó frescas, ab abundantísimas de fonts y vestidas de arbres o conreadas per los pagesos y llauradors

3. MALLORQUÍ, 2000.

4. BOLÒS, 1980.

5. MIQUEL, 1967.

6. IGLÉSIES, 1949.

habitadors d'elles" té, ens diu, una gran varietat de productes que la fan autosuficient, i és una província feliç.

No molt diferent és la descripció de Gaspar Escolano de 1610 per al País Valencià⁷: "Con ser el reyno de Valencia de los más montuosos y fragosos de España [...] proveyó la madre naturaleza que, de montaña a montaña, como a trechos y a compás, hubiese en él unos llanos en forma de herraduras o medias lunas, a quin en nuestra lengua llamamos planas que, plantadas, arboladas y sembradas todas, representan al vivo una agregación de diferentes jardines, que por un cabo están atajados del mar y por otro cerrados de montañas". A l'interior "hay infinitas valles, rodeadas y coronadas de sierras, que con el regalo de las muchas fuentes tienen cubierto el suelo de poblaciones y de varias y diferentes cogidas". Conclou que el regne de València és "un jardín de naturaleza".

Binimelis⁸ segueix el mateix solc en la seva història de Mallorca de 1595. Divideix l'illa en una part muntanyosa plena de fruits, sembrats, oliveres i alzines, i tres parts poc muntanyoses. En totes elles abunda el bestiar sobre tot el menor. Una visió similar la trobem també en les descripcions de Francesc Comte de les terres de la Catalunya Nord amb el Canigó en primer terme: "Los comtats de Rosselló, Conflent y Cerdanya són situats dins las Montanyas Pirineas y encloesos dins dites montanyes". Segueix: "Totas aquestas montanyas de què avem fet menció són tan altíssimes, que de les valls fan dites montanyes de la part de mixdia y tremontana fins a les llurs sumitats hi ha passats de vuyt mil passos. Los sinc mil són de espesituds, boschs, avellaners, roures, fagos, avets y piners; los tres mil qui són dels boscs a les sumitats estan los vuyt mesos de l'any tots cuberts de infinida neu [...] Les quals sumitats de montanyas en lo estiu estan totes plenes de bestiar grosos y menuts com són: vacas, eguas, cabras y bestiar de llana; recreant-se en ellas una infinitat de pastors, vaquers y altres guardians que, de la part de Catalunya y dels dits Comtats pujan en lo estiu ab llurs ramades de bestiar a les pastures de dites montanyes [...]"⁹.

En conclusió, tenim al davant unes estructures agràries força generalitzades que inclouen la ramaderia i l'explotació dels recursos naturals en unes formes no pas molt diferents, sigui des del Rosselló fins al País Valencià o des de les Valls d'Aran i Àneu a les illes Balears. Pel que sabem a hores d'ara, hi podem afegir el predomini d'un es de propietat i/o explotació col·lectives, uns béns comuns que, en termes generals, també són presents a tot arreu¹⁰.

Com distingir, doncs, unes societats eminentment de muntanya d'aquest model, operatiu ben bé fins a la fi del segle XVIII pel cap baix? L'aproximació a la muntanya s'ha fet des de molts altres punts de vista, no necessàriament socioe-

7. ESCOLANO, 1972.

8. BINIMELIS, 1927.

9. COMTE, 1995.

10. BRINGUÉ-SANLLEHY (en premsa).

conòmics. Una visió literària, per exemple, com una selecció de textos, prosa i poemes, sobre les muntanyes, des del Romanticisme, o l'edició crítica de les "Excursions i viatges" de Jacint Verdaguer; una recerca de testimonis d'un determinat imaginari en una època en què la geografia ajudava a donar identitat a uns territoris, o bé la representació, històricament canviant, de les muntanyes vistes per les elits de les ciutats: ignorades, temudes, vinculades al sagrat, font dels paisatges, guardianes de les essències nacionals¹¹. Emergeixen d'aquestes visions algunes muntanyes sobre d'altres, especialment a Catalunya: el Pirineu, el Montseny, el Canigó, o Montserrat. Cal tenir present aquestes visions, però és necessari advertir que per aquest camí no aconseguirem concretar les diferències socials de les zones de muntanya.

L'historiador, per cercar una identificació de les zones de muntanya, pot trobar recolzament en la geografia¹². Aquesta ens proposa dues variables: uns aspectes geomorfològics i climàtics i uns aspectes humans, imprescindibles, aquests últims, per interpretar l'organització general del medi natural i els ecosistemes de muntanya. Altitud i pendent són les característiques bàsiques de la definició de muntanya: una altitud elevada, fort pendent, forta desnivellació entre els cims i els fons de les valls. Això provoca diferents zones climàtiques a diferents nivells altitudinals i es reflecteix en els canvis verticals en la distribució de la vegetació. Hi podem afegir l'orientació de la vessant en relació al sol que fa pujar o baixar els límits zonals segons si es tracta de la solana o l'obaga. La geoeologia hi afegeix la peculiaritat dels usos del sòl en cada estadi, basats en una forta cohesió social, i les limitacions i les adaptacions als aprofitaments humans. Aquest desenvolupament altitudinal permet distingir diferents pisos de vegetació, d'usos del sòl i, també, morfoclimàtics.

Els criteris geoecològics ens serveixen prou bé per definir les zones d'alta muntanya. És l'existència d'una zona altitudinal, coberta de neu a l'hivern i de pastures a l'estiu, i tota una organització social que es crea al seu voltant, la que dóna raó de ser a les altes muntanyes, la que les diferencia de la resta de territoris que, com hem vist, també usen boscos i pastures. Així, doncs, des del punt de vista del geògraf i de l'historiador, aquesta organització vertical del paisatge i dels usos del sòl, i de les possibles variacions entre les zones, és el fet diferencial: zona de pastures estivals, zona de boscos i zona de conreus.

Dit això, cal incidir en tres aspectes: Primer, no es pot obviar mai la relació entre els tres estadis. La unitat implica que no és possible tractar-ne històricament un sense tenir presents els altres; no s'entén un estadi sense les relacions establertes amb els altres. Així és inadequada una anàlisi global de les economies de muntanya centrada únicament en la ramaderia si no es té present l'agricultura, per molt que aquesta, en proporció, ja sigui pel territori dedicat als conreus, ja

11. CAMPS-JUBANY, 1992; GAROLERA, 1991; ALCOBERRO, 2000; ROMA, 2004.

12. GARCIA-RUIZ, 1990; GALOP, 1998.

sigui pels resultats obtinguts, aparegui com a residual. Ben segur que no ho és i la nostra visió seria esbiaixada, impedint-nos veure processos com l'increment de les superfícies agrícoles dedicades a prats o l'increment del preu de les herbes a la segona meitat del XVIII, per exemple. I a l'inrevés, no es pot contemplar una agricultura a zones d'alta muntanya sense incidir en la complementarietat de la ramaderia que boga les terres, en crea de noves amb els orris i les boïgues, i usa les estives per tal d'alimentar els seus ramats.

En segon lloc, els límits entre les tres zones ha canviat. Es pot constatar l'existència de moltes més terres de conreu a l'edat mitjana, quan va ascendir el seu límit altitudinal en detriment dels boscos. Amb la crisi dels segles XIV-XV es produí una disminució dels conreus i un increment de les zones d'erm, matoll i bosc, això tant per les zones més altes com per les més baixes. Després, fins al segle XVIII o començament del XIX, es donà una forta recuperació dels conreus, però amb oscil·lacions; per acabar, a l'època actual, amb un fort increment dels boscos.

En tercer lloc, s'ha de tenir present una complementarietat territorial. Les dificultats hivernals expulsaven cap a altres zones més benignes i abundants en pastures (o cap al mercat) un contingent ramader important que d'altra forma no podia subsistir. L'establiment d'aquests lligams entre zones d'altra muntanya i zones de la plana, moltes vegades separades per centenars de quilòmetres, però no necessàriament, és una altra característica d'aquestes societats. La transhumància esdevingué essencial per a la muntanya. Els lligams arribaren a ser tan estrets que canvis en una societat repercutiren en l'altra, com ens mostra l'article d'Ignasi Ros a propòsit de les planes de Lleida als segles XIV-XV, o com ja fa temps havia assenyalat Enric Vicedo amb el fort increment de les terres de conreu al pla de Lleida del segle XVIII¹³.

Foren totes aquestes consideracions les que feren concretar les anàlisis de les societats de muntanya en estudis de societats d'alta muntanya, malgrat que processos històrics de zones de muntanya mitjana puguin ser similars a les primeres. A Europa la recerca sobre aquestes societats muntanyenques compta amb aportacions importants sobre els territoris alpins i els pirinencs¹⁴ que han esdevingut referents per als estudiosos de la vessant sud pirinenca. La premissa de Lucien Febvre "Il n'y a point une sorte d'unité de la montagne"¹⁵, defuig el determinisme geogràfic i malda per analitzar històricament aquestes societats, tot diferenciant singularitats i processos. Certament existeixen en elles elements comuns com ara l'altitud, els tipus de recursos naturals, la preponderància dels béns comunals, i la ubicació en zona de frontera, i per tant d'intercanvi. Tanmateix, la seva anàlisi no pot ser unidirec-

13. VICEDO, 1991.

14. VIAZZO, 1989; FEBVRE, 1922; BLOCH, 1978; LEFEBVRE, 1990; ASSIER-ANDRIEU, 1981; RENDU, 2003; BRIVES, 1984; ZINK, 1997; PALMERO, 1992; VILAR, 1964.

15. FEBVRE, 1922: 240.

cional. Com passa amb els comunals¹⁶, una definició estrictament jurídica (o econòmica afegiríem nosaltres) resulta estèril, cal una definició històrica¹⁷ a partir d'uns temes bàsics: L'estructura i configuració territorial i institucional. L'aprofitament dels recursos pastorals, forestals, miners i agrícoles. Els mercats i la complementarietat entre muntanya i pla. L'autoreproducció de les petites explotacions familiars (cases), les seves jerarquies (cases noves i velles) i l'emergència d'unes de dominants (cases fortes). I, finalment, tot el procés evolutiu i d'especialització que es produí fins arribar a la crisi després de la irrupció del liberalisme.

L'estructura i configuració territorial i institucional

L'article de Roland Viader aporta una visió nova sobre l'Andorra dels segles XI al XIII. Disposa d'una base documental escassa, però, tot i així, pot extreure la lògica interna de l'organització general de la producció i dels repartiments socials i, amb un rigor metodològic encomiable, explica els pilars del sistema econòmic i social d'una societat d'alta muntanya. Així, les mencions de conreus i de les múltiples activitats econòmiques que es troben en la documentació li permeten assenyalar un fet bàsic: els andorrans de l'edat mitjana vivien d'una forma molt similar a la major part dels seus contemporanis europeus, o, el que és el mateix, no estem davant una societat de muntanya amb unes característiques diferencials. Però sí que té unes peculiaritats específiques. Troba un eix vertebrador de les relacions socials en la senyoria, l'anàlisi de les exaccions de la qual li permet assentar unes bases.

La senyoria territorial sembla que només s'estenia per petits illots del territori. La producció agrícola era l'activitat primordial dels andorrans i s'organitzava dins el quadre familiar, la casa, és a dir en l'esfera particular¹⁸. La possessió de terres era lliure, l'alou era la condició quasi universal dels camps fins al segle XIV, un fet diferencial en relació a l'Europa contemporània. Aquest alou li permet remarcar la capacitat excepcional d'actuació dels pagesos en l'àmbit econòmic i social, sense control, restricció o sotmetiment a un senyor.

Més enllà del particular apareix el *saltus*, el món dels recursos naturals (aigua, herba, fusta, etc.) fortament mediatitzat per l'existència d'unes comunitats que controlaven i ordenaven l'accés i la gestió, també sense un senyor. Per això, conclou, el territori de les valls era sota el control i domini de les comunitats. Les rendes senyorials eren poc significatives, malgrat que a primer cop d'ull la docu-

16. Els comunals reivindicats per alguns i denigrats per altres com Hardin, SALA, 1996; Béns comunals, 1996; Béns comunals, 1998; Béns comunals, 2003.

17. D.M.-O.R., 1992: 613-623. SERRA, 1998.

18. És preferible utilitzar *particular* (en contraposició a comunal o col·lectiu) en lloc de *privat*, més apte per a realitats socials a partir del segle XIX.

mentació senyorial pugui donar a entendre el contrari. Reposen sobre el delme, més dur sobre els productes agrícoles, més feble sobre la ramaderia. Un delme, però, controlat, en la seva meitat, per les famílies andorranes al si de les quals es redistribuïa. En aquest punt rau l'explicació de la capacitat constructiva i de l'abundància de esglésies romàniques; a la vegada el delme és un important mecanisme de diferenciació social de les cases, unes desigualtats socials que també apareixen a partir del dret individual a tenir molins. Per últim, l'organització andorrana de la producció apareix així determinada per la seva integració dins un espai regional: circulació de mercaderies i circulació de ramats, és a dir, comerç i transhumància.

Per primera vegada, doncs, disposem d'unes bases per començar a perfil·lar un model de relacions comunals precisament en el moment en que s'imposen les relacions feudals. Les aportacions de Roland Viader entronquen amb els estudis de Ramon d'Abadal sobre els comtats de Pallars i Ribagorça dels segles IX-X, les observacions de Pierre Bonnassie sobre les peculiaritats dels feudalisme en terres pirinenques, les anàlisis de Josep M. Salrach sobre les comunitats medievals, i els estudis sobre el feudalisme català de Gaspar Feliu¹⁹. Les nostres investigacions sobre el comtat/marquesat de Pallars dels segles XV al XIX i sobre la Vall d'Aran dels segles XVII al XIX ens permeten establir un fil conductor d'aquelles societats comunals fins a la incidència de les lleis liberals del segle XIX i l'adaptació d'aquelles comunitats a la nova realitat²⁰, aspecte aquest últim analitzat per Bonales, en relació a les terres del Pallars Jussà.

Queden, però, nombrosos buits. Poca cosa coneixem sobre l'origen d'aquestes comunitats més enllà de les aportacions de Ramon d'Abadal, encara vigents.²¹ Sembla que aquestes comunitats s'estructuraren socialment a partir dels segles IX-X, intensificant-se la seva organització a l'entorn dels segles XI-XII, si bé la institucionalització dels consells i de les universitats no arribà fins a finals del segle XIII i inicis del XIV. Estudis recents detecten diferents tipologies d'hàbitat i de configuració comunitària²². Així el paper aglevador de les sagreres o dels castells, que a tants llocs han estat el nucli vertebrador de moltes poblacions, té a terri-

19. ABADAL, 1955; BONNASSIE-GUICHARD, 1984; BONNASSIE, 2001; SALRACH, 2004c; FELIU, 2000.

20. BRINGUÉ-SANLLEHY, (en premsa).

21. En breu, però, canviarà aquesta visió dels Pirineus, a mesura que les excavacions arqueològiques en curs vagin oferint els seus resultats. És proper el final de la imatge de la vessant sud del Pirineu pobre, salvatge i aïllada.

22. En analitzar la formació dels pobles cal tenir en compte el model dibuixat per Cursente per a la Gascunya, que destaca el paper de l'agrupació de cases, "consortes", que s'establiren i configuraren els hàbitats, alhora que n'esdevenien els seus rectors i el nucli socialment dominant, malgrat l'organització comunal dels aprofitaments. Cursente destaca que no hi ha un model uniforme al Pirineu, per exemple, a Navarra hi ha hàbitat dispers, malgrat els lligams entre cases. Els pobles "casaliers", també són presents al massís central i al Quercy, més per l'activitat ramadera que per l'altitud, CURSENTE, 1998; BOLÒS, 2004.

toris pirinencs un pes secundari o quasi nul. En realitat, els agrupaments ja existien i les esglésies, construïdes pels propis veïns, foren de creació posterior, fet que explica el seu caràcter excèntric respecte al nucli habitat²³; també els castells se sobreposaren a estructures preexistents. Aquest pobles foren permanents, i molts d'ells encara existeixen²⁴, com es pot comprovar a valls com la d'Aran, la d'Andorra, les tres valls axials de l'Alt Pallars i la de Ribes, on Tünde Mikes parla d'un poblament resistent, de sòlida estructura. Només alguns nuclis, que s'havien format en moments de forta pressió demogràfica com agregats d'un poble primigeni, van desaparèixer a conseqüència de la crisi demogràfica del segle XIV. En canvi, al Pallars i a les terres del vescomtat de Castellbò, entre els segles XIV i XV, hi hagué zones amb una forta destrucció d'hàbitat, amb un terç de pobles desapareguts a terres pallareses.

El control, l'aprofitament i la gestió dels recursos naturals tingué molt a veure en l'organització territorial d'aquest nuclis. Un model que es repeteix quasi arreu és el dels diferents àmbits: l'entitat de vall, la supralocal i la local. Moltes valls formalitzaren la seva definitiva institucionalització a partir dels segles XIV i XV. El Consell de la Terra d'Andorra —posteriorment Consell General— és actualment una mostra de pervivència institucional, com també ho és la Junta General del Valle de Baztán o el recuperat Conselh Generau dera Val d'Aran. En aquest la representació era igualitària, en canvi, el Consell General de la Terra d'Andorra tenia una representació no sempre igualitària de cada parròquia. En èpoques medievals la representació era probablement proporcional al nombre de veïns, a l'extensió de terra posseïda, o a la riquesa. El Parlament, Vista General o Consell General del comtat de Pallars anà evolucionant fins a institucionalitzar-se una representació d'un o dos síndics per vall. Les atribucions d'aquests consells eren però molt similars, bàsicament relacions amb l'exterior o amb el seu senyor, per aconseguir privilegis i la seva ratificació. També tenien cura d'organitzar afers de defensa, obres públiques, pactes comercials, tractats de pastura, definició de límits o conflictes entre universitats.

Habitualment s'ha prestat atenció a dues demarcacions: la més extensa (vall) i la més restringida (poble). Mereix però una especial atenció l'àmbit intermedi, ja que la seva presència, els seus ritmes de formació, consolidació o disgregació, així com la seva extensió i competències, poden ajudar molt en el coneixement dels altres àmbits. Podríem dir que malgrat la seva omnipresència, i precisament pel seu caràcter a vegades poc definit, o ja molt fossilitzat —segons el període estudiat— és un àmbit territorial que pot passar inadvertit. Són els *escartons* alpins, els *sesmos* o *quïñones* castellans, els *vics* de moltes valls occitanes, els ter-

23. Hi incideixen les diferents comunicacions a l'àmbit "Églises et châteaux dans la structuration de l'habitat", del col·loqui Villages, 2001: 75-154.

24. Brives detecta la persistència de tots els nuclis habitats de la vall de Bareges, malgrat que la població estigui molt lluny del màxim demogràfic assolit el 1850, BRIVES, 1984: 16.

çons aranesos, les denes ribagorçanes, algunes valls pallareses, o els quarts de la Vall de Ribes²⁵.

A l'àmbit local, la universitat²⁶ fou el marc territorial, econòmic i social en el qual els veïns s'organitzaven. Ja al segle XIII emergiren unes formes estructurades: la reduïda comissió de magistrats, els anomenats cònsols o jurats, el consell assessor format pels prohoms, i l'assemblea general de veïns. El paper del consell local era fonamental perquè organitzava els aprofitaments tot elaborant normatives o ordinacions locals (*jus statuendi*) i tot vetllant per la seva aplicació (*jus edicendi*). La seva actuació no restava circumscrita a una genèrica *res publica*, sinó que repercutia dins l'àmbit particular, tant en quant la subsistència i reproducció de les cases depenia dels usos col·lectius.

L'important paper de l'explotació pecuària tingué una influència decisiva en l'organització territorial i econòmica d'aquestes societats. Henri Lefebvre parlava de l'existència d'un imperialisme pastoral. Desplat descrivia l'estat de guerra contínua²⁷. Certament, societats que havien d'aprofitar els recursos naturals tenien conflictes corrents. Moltes vegades es produïen enfrontaments per l'exercici de determinats usos en zones concretes o per l'apropiació de termes rònecs, també es feien sovintejades represàlies amb les consegüents ràtzies de bestiar. La construcció de campanars fortificats, que esdevenien veritables torres de defensa, pot ser una mostra d'aquest estat d'enfrontament en què vivien. Alhora però, funcionaven uns mecanismes de conciliació força potents: les patzeries i les concòrdies, amb les quals, societats de muntanya veïnes (entitats de vall, entitats supralocals i entitats locals) pactaven delimitacions territorials, atribuïen i organitzaven usos de pastura, d'abeurada, de passatge o de tala, i finalment acordaven fidelitat mútua en cas de conflicte bèl·lic entre senyors o entre monarques²⁸. Es concertaven també emprius, és a dir es reconeixien drets dels veïns d'un lloc als veïns d'un lloc limítrof, amb prestacions recípoques o amb compensacions a un altre indret. En aquest aspecte és il·lustrativa la diferent definició d'empriu que es dona a societats muntanyenques comunals o a societats de règim enfiteutic. En les pri-

25. Hi podríem afegir les parròquies o comuns andorranes, amb una força econòmicosocial i política-coinstitucional que s'ha mantingut fins a l'actualitat. Les demarcacions intermèdies oscil·laven a cada vall, generalment, entre tres i sis i que agrupaven en el seu si unes quatre o més comunitats locals. RICHEBUONO, 1988: 182-183; GRASS, 1988: 264-268; Lies, 2002; ZINK, 1997: 396, 405; ZABALZA, 1994: 53-68; SANLLEHY, 1996: 41-65; PIQUÉ, 1998: 238, 245-246; MIKES, 2003: 573. Les denominacions d'aquestes entitats poden dir molt sobre el seu origen i la seva gènesi. A nivell comparatiu és significatiu que una mateixa denominació —quart— designi a la Vall de Ribes l'àmbit supralocal (existien quatre agrupacions) i a Andorra l'àmbit local (els nuclis, apareguts a inicis del segle XIV, que formaven un comú o parròquia); o que el quart de la part baixa de la Vall de Ribes s'anomeni "Quatre Parròquies d'avall" i el terç de la part baixa de la Vall d'Aran s'anomeni "Quatre Lòcs" (podríem extrapolar que —com s'ha verificat en el cas aranès— una manca de designació específica demostrí una cohesió i una institucionalització febles?).

26. FONT RIUS, 1985.

27. LEFEBVRE, 1990: 96; DESPLAT, 1993: 183.

28. CAVAILLÈS, 1910; Lies, 1986; Lies, 2000; Paisajes, 2003; MOLINÉ, 1992-1993.

meres s'identifica amb una cessió de dret d'ús dels terrenys d'una comunitat a altra, en les segones amb el dret d'ús dels habitants en béns públics o en terres de domini senyorial. Resta molt per estudiar, calen plantejaments nous, com diu Núria Sales, on a més de l'aspecte territorial es tingui en compte la jurisdicció d'aquestes valls enfrontades²⁹. I, afegiríem nosaltres, també el concepte de pertinença, ja que podria ser que universitats d'un mateix àmbit territorial tinguessin molts menys enfrontaments oberts que les de diferents àmbits territorials, en raó del tracte especial donat als considerats antics socis, i per tant "menys forasters" que els forasters d'un àmbit territorial aliè.

El fet de la dependència senyorial o reial no sempre configurà unes relacions i un grau de pressió econòmica distintes, però pot ajudar a entendre la història diferenciada de comunitats reials, com la Vall d'Aran, la Vall de Ribes, o el vescomtat de Castellbò a partir del segle XV, o de comunitats senyorials com el comtat-marquesat de Pallars i altres senyories, sense oblidar el cas peculiar d'Andorra, de jurisdicció compartida. No sempre, però, la pertinença a una senyoria reial garantia unes condicions millors, especialment quan els oficials reials invocaven les regalies sobre mines, boscos o aigües; el pacte feudal podia assegurar en front del rei unes condicions millors. Les aliances verticals i horitzontals que s'establiren entre rei, senyor i comunitats deixen veure els veritables objectius de cada part. En aquest marc cal valorar el paper dels privilegis, com a reconeixement de drets confirmats per les potestats. Aconseguits i mantinguts, a vegades amb gran dificultat³⁰, asseguraren la subsistència econòmica d'aquestes comunitats, tot garantint aprofitaments i intercanvis comercials. Alhora actuaren com a element d'aglevament enfront l'exterior. Com diu Roland Viader, als senyors i monarques els interessava més demostrar i enfortir la seva sobirania que rebre més drets, i el reconeixement de privilegis era una via que menava a aquell fi.

Es documenten entre els segles XIV i XVI un gran nombre de privilegis d'aquest tipus. Segons Pere Gifre les diferències de cronologia en l'atorgació obeïen a dinàmiques internes i polítiques; al penó de Rocabertí i a algunes de les seves universitats se n'atorgaren els anys 1378, 1396, 1420, 1423 i 1616. Aquests privilegis, concedits pels senyors, els permeten organitzar-se amb un cert grau d'autonomia, no molt diferent de la resta de contrades reials i senyorials de la Catalunya medieval i moderna; però en cap cas assoliren ni el control sobre el territori (l'accés als recursos naturals es fa sota el nom d'empriu, com a un dret d'ús) ni tampoc el màxim nivell institucional. Paral·lelament succeí a la Vall de Ribes, des de les donacions comtals, concessions i permutes als segles X-XI, fins als primers privilegis reials al XIII, i les posteriors confirmacions, la més comple-

29. SALES, 1987:64.

30. Salrach dibuixa el pas de la propietat pública a propietat senyorial a Catalunya, i reconeix l'excepció del cas pirinenc, SALRACH, 2004c: 513.

ta la del 1458. Són coneguts, també, els privilegis de la Vall d'Aran, de les Valls d'Àneu, i d'Espot, de 1313-1319, amb les confirmacions i ampliacions posteriors, així com els d'Andorra, o els de la Cerdanya, entre altres³¹.

Desconeixem, per altra banda, l'impacte de la crisi baixmedieval sobre aquestes societats de muntanya, el grau de manteniment de les seves llibertats i privilegis o, pel contrari, la seva claudicació a l'embranchida senyorial. Tampoc no podem concretar encara els espais geogràfics per on s'estenien aquestes societats de franc alou i de comunitats controladores del territori durant l'edat mitjana. Sembla que el *model andorrà*³² es podia estendre també per les altes valls axials de la Vall d'Aran, Valls d'Àneu, de Cardós, Vallferrera, possiblement la Cerdanya, també la Vall de Ribes, per la qual Tünde Mikes ens aporta l'anàlisi d'alguns punts de contacte. Més avall d'aquestes valls axials ens envaeixen els dubtes, especialment sobre l'origen i l'evolució medieval, no pas pels nivells de llibertats i privilegis assolits a l'època moderna, on no hi trobem diferències o aquestes són mínimes. En relació a aquesta qüestió és significativa la resposta donada per les comunitats del comtat de Pallars el 1450, en el moment culminant de l'enfrontament amb el seu senyor. En la seva defensa davant la Reial Audiència justifiquen les llibertats i privilegis en una doble vessant documental, en les llibertats globals de les valls, posades per escrit a inicis del XIV, i en els privilegis d'enfranquiment donats a títol individual a les principals viles situades fora d'aquelles valls, com Sort, Escaló, Llavorsí, etc. Pot correspondre a dues línies d'evolució medieval de les societats de muntanya: manteniment de llibertats amb una incidència molt feble de les estructures senyorials en un cas; obtenció de les llibertats i del control del territori a partir dels privilegis d'enfranquiment en l'altre.

També aquí, sota el concepte de privilegis, hem de distingir entre la cessió d'uns drets sota el control del senyor, que es reserva el control del territori i no renuncia a ell, d'uns *privilegis* que amaguen acords entre comunitats i senyors, en un nivell d'igualtat, o reconeixements/adaptacions de drets, usos, llibertats preexistents, ben bé en alguns casos de relació entre la potestat i un poder pagès amb els seus drets. Per això fora d'aquestes societats d'alta muntanya, els límits de les quals encara tenim imprecisos, com hem dit, les comunitats no arribaren a assolir un gradient tan elevat de llibertats.

31. FONT RIUS, 1985; BROCA, 1918-1926; Privilegis, 1915; Diplomatarí, 1993; Diplomatarí 1997; ASSIER-ANDRIEU, 1981.

32. Andorrà no pas per alguna especificitat sinó per ser a hores d'ara l'únic analitzat per al segle XI i següents.

L'aprofitament dels recursos

Les societats de muntanya, s'han identificat habitualment com societats ramaderes. Ara bé, Roland Viader emfatitza la importància de l'agricultura per sobre la ramaderia durant els segles XI al XIII. Detecta un pes tardà de la ramaderia, especialment és a partir de finals d'aquest segle quan pren més volada fins trobar, en la base documental, els grans ramats andorrans d'uns 12.000 caps el 1470; una importància creixent de la cria que, a la vegada, reforçava el rol de les comunitats perquè, no ho oblidem, dominaven l'accés a les pastures. Sembla que el mateix fenomen el podem estendre per les comarques veïnes, on també trobem grans ramats en la mateixa època, com els 10.000 caps de bestiar menor i el 1.000 de major dels habitants de la senyoria dels Bellera, o els milers de caps de bestiar capturats per Hug Roger III, comte de Pallars, en la dècada de 1480. És un canvi, possiblement relacionat amb fenòmens de despoblament i de pobles rònecs.

L'article de Domènec Bascompte (sota l'afirmació que els andorrans també foren pobles de pagesos) mostra la persistència de l'agricultura com una activitat bàsica de les societats de muntanya durant l'època moderna; una activitat de subsistència de les cases diríem, si no fos que la mateixa Andorra o les valls d'Àneu, molts anys tenen excedents de cereals i els exporten, o ho prohibeixen. Aquesta anàlisi corrobora els estudis fets sobre la Vall d'Aran i el Pallars de l'època moderna. En els fons de les valls, en la part més baixa dels baixants de les muntanyes, en les vessants escalonades, allí on el relleu, l'orientació i la climatologia ho permeten s'agrupen els conreus (les culties pallareses, les terres araneses, etc.). És cert que el territori apte per al conreu és petit (entorn del 4 % a Andorra, fins a un 20 o 40 % en les zones més aptes als conreus al Pallars). És cert, també, que des dels segles XV-XVI s'abandona la racionalitat medieval per una adaptació a les noves condicions del mercat i als canvis climatològics: lenta desaparició de la vinya i retrocés de l'olivera cap al sud, acompanyades d'un increment del comerç del vi i l'oli, i d'institucions comunals *ad hoc*, un veritable comerç comunal; processos de reconversió de camps i vinyes a prats; substitució del forment pel sègol o per mixtures de blat; increment de la superfície i del valor dels prats al segle XVIII fins convertir-se, l'herba, en un conreu important, quasi una especialització. Tampoc no estem en condicions d'avaluar la renda total produïda per la ramaderia i comparar-la amb la de l'agricultura. De fet, com analitza Domènec Bascompte, no podem dissociar-les, hi ha una complementarietat entre elles. Terres de conreu i terres comunals no formen pas estructures territorials antagòniques; drets i usos territorials aglevats s'exerceixen sobre les parts del territori més adients en cada moment, una adaptació al medi natural. Per això cada comunitat ordena, regularitza les zones agrícoles i ramaderes i imposa penes i multes als transgressors (bans, penyoraments, tales). Així en terres comunals hi ha zones de conreu, com els orris analitzats per Olivier Codina per Andorra, les boïgues,

els cortals, o les bordes. Paral·lelament, en les terres particulars dedicades als conreus hi ha drets col·lectius.

Aquests drets col·lectius sobre camps i prats (pastures col·lectives una vegada aixecada la collita), sobre els erms o terres en guaret (no pas sobre els horts o l'horta), són de fet un gradient de propietat en mans de les comunitats. Potestats de la terra (*potestate terre*)³³ en diuen al Pallars de l'últim terç del segle XVI, uns drets quantificats dos-cents anys després en un terç sobre el preu de venda de la terra. Per obtenir la plena propietat (*venta a totes passades* en diuen al segle XIX) les cases particulars han de comprar a la universitat els drets de tancar la peça de terra o de prat (o tota l'heretat quan l'individualisme fou més ferotge) sota unes condicions estrictes. Són els anomenats vedats, terres de guarda, prats privilegiats o prats ennoblits, terres de defens, etc., estesos per tot arreu, unes modalitats que per a l'Andorra de l'edat moderna especifiquen els articles de Domènec Bascompte i Olivier Codina. Però, també aquí, la diferència amb altres estructures catalanes rau en el control del procés, en la plena capacitat de decisió i en l'ingrés en les arque comunals del producte de les vendes, unes atribucions derivades d'aquell control sobre tot el territori i el franc alou; no fou pas obra d'un senyor, sigui el rei, un noble o un eclesiàstic. Precisament serà la política de les cases fortes d'anar directament al rei, passant per damunt de l'estructura comunal, la que generarà una forta conflictivitat entre cases fortes i comunitats a la segona meitat del segle XVIII, especialment dura els anys seixanta i setanta a les valls d'Àneu, i els vuitanta i noranta a la Vall d'Aran³⁴.

Els mercats i la complementarietat entre muntanya i pla

Les societats de muntanya organitzaren també la seva economia a l'entorn de l'activitat comercial. Es posa l'èmfasi en causes diverses, com la necessitat de proveïment de productes alimentaris, com oli, vi i pesca salada; l'explotació i venda de productes autòctons miners, forestals o ramaders; i l'actuació d'agents intermediaris entre centres de producció i de consum força allunyats. Per a alguns aquesta activitat era l'única sortida, per a altres era l'opció productiva triada i potenciada, per la pròpia ubicació en zona de frontera³⁵, i pel gaudi d'exemp-

33. Cal no confondre amb els drets del senyor (*jure domini*).

34. És interessant ressaltar que al marquesat de Pallars fou una aliança entre els duc de Medinaceli, marquesos de Pallars, i les comunitats, tot relacionant feudalisme i drets col·lectius, la que féu fracassar l'ofensiva de tancament generalitzat de les terres. Succeirà el mateix amb els boscos i l'aigua.

35. Brives assenyalava com les carenes muntanyenques de sentit meridiana (Andes) no reeixiren en aquesta activitat, perquè la complementarietat entre l'oferta i la demanda de les dues vessants no es donava en el mateix grau en què es dona a les de sentit paral·lel (Alps, Pirineu, Himalaia). Braudel ja observà com les societats alpines basaven el seu progrés en un trànsit constant nord-sud i sud-nord, cf. VIAZZO, 1989: 36-38; cf. FEBVRE, 1922.

cions fiscals. L'estudi del mercat cal abordar-lo en tota la seva complexitat, i tenir en compte el mercat no només de productes, sinó també de persones i de rendes³⁶. En aquest context les xarxes comercials de les societats de muntanya produeixen uns fluxos ben diversos, que cal analitzar en tots els seus aspectes i períodes diferenciats. Així cal tenir en compte que l'estacionalitat en el trànsit comercial no anava lligada únicament a les condicions metereològiques sinó també, i a vegades sobretot, al calendari de la transhumància i d'altres dedicacions dels muntanyencs, o a les seves disponibilitats financeres. De fet, s'ha documentat arreu de la carena pirinenca el notable trànsit pels ports en èpoques no estiuenques o plenament hivernals. A més s'han de valorar els factors polítics, com l'estat de conflicte bèl·lic o de tancament comercial —pensem en la política mercantilista al segle XVII—, que podien provocar la paralització dels intercanvis, però que moltes vegades implicaven l'augment del contraban, activitat que per la seva naturalesa es fa difícil de quantificar, però amb indicis que fou força important. Encara resten qüestions pendents, com la de l'existència de certa especialització d'alguns llocs en determinats productes, i la seva mutació en el temps. Per exemple, al segle XIV, per la part més oriental del Pirineu circulaven en direcció sud-nord excedents de blat i carn, mentre que la llana es traginava en sentit contrari. Un cas ben diferent del Pirineu axial, on el notable flux de sal i llana, en direcció sud-nord, del segle XVII, fou substituït pel flux de bestiar mular, en sentit nord-sud, als segles XVIII i XIX³⁷.

El comerç és molt adaptatiu a la conjuntura externa, a la variació de la demanda, als preus, i a la presència de centres de consum emergents. Les xarxes comercials generaven múltiples cercles de contacte. A vegades es tractava del transport entre poblacions o valls relativament properes, amb el transport de queviures o manufactures. Altres vegades els trajectes que feien els traginers eren fragments de circuits comercials de gran escala que posaven en contacte centres de producció especialitzats amb els grans centres de consum, pensem en els tèxtils i quincalleria, procedents de França que fornien el mercat interior i litoral català, i fins i tot tèxtils d'Anglaterra i Països Baixos, ben documentats entre els segles XVII i XVIII. Cal també distingir el moment en què aquestes societats muntanyenques actuaven com a centre de consum o com a simple passadís comercial. Habitualment actuaven com a centre de consum del mercat de productes agrícoles, ja que eren cada cop més deficitàries en cereals, oli i vi, donada l'especialització ramadera i comercial que s'anà accentuant entre els segles

36. SALRACH, 2004b.

37. El col·loqui sobre el comerç pirinenc, que tingué lloc a Andorra l'octubre del 2003, recull les interessants línies de recerca en curs i una completa bibliografia. Es poden destacar, per l'àmbit geogràfic tractat o pels plantejaments teòrics, les aportacions de Jean-Michel Minovez, Patrice Poujade, Lúcia Torra, Antoni Riera, Eva Serra, Carlos Barrull, Oscar Jané, Olivier Codina, Claude Dubois, Véronique Izard, Guillermo Pérez Sarrión i Francis Brumont, *Circulation*, 2005. També Fires, 2004; DANTÍ, 2005.

XVIII i XIX. També els productes manufacturats hi eren escassos sobretot els teixits de qualitats específiques, de cotó o seda, estampats o tenyits; la metal·lúrgia, les eines i estris per al treball agrícola o per a la construcció. Per altra banda, les societats de muntanya actuaven com a centres proveïdors³⁸ del mercat de productes pecuaris, que tant es podia trobar a grans ciutats com a zones rurals de la plana, on es venia el bestiar d'engreix, de carn, de llet i de treball criat a les zones de muntanya; també fornien productes forestals, com la fusta, o a la muntanya mitjana més propera a grans nuclis urbans i productius, la llenya, el carbó i el suro. Finalment cal esmentar els productes miners, el transport de mena de ferro i de ferro en barra és prou conegut, gràcies a les recerques sobre les fargues d'Andorra, de l'Arieja o de la Vallferrera, i gràcies a l'estudi dels controls fiscals duaners a aquestes zones. Tota aquesta organització comercial es basa en l'activitat complementària. Els muntanyencs són moltes vegades pagesos-traginers que alternen les feines agrícoles i ramaderes amb les comercials. A vegades sols, a vegades associats en companyies. Això explica un cop més com les societats de muntanya van anar autoreproduint-se.

Tenint en compte l'organització dels aprofitaments dels recursos i dels intercanvis comercials es pot identificar aquestes societats com a centres potents, actius, actors, i no pas com a llocs aïllats o receptors passius. El ferro i el bestiar andorrà, el vi del Pallars Jussà, la fusta aranesa o pallaresa, la sal pallaresa, el mercat de rendes empordanès, en són mostres clares. Tanmateix els arrendaments de recursos i el comerç a vegades degeneraven en dependència, quan l'equilibri de forces es decantava cap a l'exterior, com era el cas dels ramaders o els comerciants que imposaven les seves condicions abusives, actuant de forma consorciada davant comunitats que no tenien cap altra opció per rendabilitzar llurs recursos naturals, llurs excedents de productes o d'oferta de treball³⁹.

El comerç fa palesa la complementarietat entre plana i muntanya que també és visible en la transhumància que posava en contacte zones d'herbes d'estiu i d'herbes d'hivern. Tanmateix, com explicava Ros, els circuits transhumants han variat molt. Els ramats pirinencs peixien a la plana de Lleida o a la Llitera, després van passar a fer-ho a la plana del Llenguadoc; com també ha variat la mida dels ramats, es passà dels grans ramats de monestirs medievals o de valls pirinenques, als petits ramats actuals; o la gestió de treballadors, de pastors assalariats a pastors-ramaders empresaris. En l'àmbit del mercat de treball, les comunitats de muntanya eren, com veurem, proveïdores de mà d'obra a l'exterior, és a dir de jornalers. Alhora eren generadores de rendes per als capitals de la plana, com les gasalles d'inicis del segle XVII estudiades per Pere Gifre, que les qualifica de "negoci ramader altament lucratiu", i hi identifica la complementarietat entre dos territoris: el pla i la muntanya; dues economies: la capitalista i

38. BOURRET, 1995; POUJADE, 1999; FRUHAUF, 1980.

39. D.M.-O.R., 1992: 616. PALMERO, 1992: 742.

la d'aprofitament, encara que la de la muntanya també és d'intercanvi; i dues classes de pagesos: els propietaris de masos o comerciants, i els petits pagesos o jornalers, que podien augmentar llurs ingressos sense haver de sortir de casa.

L'autoreproducció de les petites explotacions familiars

A nivell social les societats de muntanya s'estructuraven a partir de la casa, unitat de convivència i d'explotació, amb un patrimoni material (terres, bestiar, edificacions) i immaterial (nom, costums, sistema de valors), la pervivència de la qual era garantida pel marc jurídic, per les opcions productives en el si de la comunitat i per les seves estratègies matrimonials⁴⁰. Es vetllava per garantir l'equilibri entre la població i els recursos, amb unes normes estrictes d'admissió de nous veïns, i per tant de generació de noves cases. Existia una mena de maltusianisme col·lectiu; malgrat tot, en determinats moments i conjuntures⁴¹ econòmicament favorables, la comunitat optava per polítiques de creixement i afavoria els nous establiments, ja fos de cabalers, fills de cases velles, ja fos de nous arribats. Les cabaleres donaven —via matrimoni— dret a establir-se, però sempre tenia prioritat un cabaler home, ja que l'element masculí d'aquesta nova casa era membre descendent de la comunitat, i, en canvi, en el primer supòsit era foraster. Així doncs, si bé la dona transmetia el dret, via filiació o via matrimoni, era l'home qui el gaudia. El nombre fix de nuclis familiars esdevingué una entelèquia, les comunitats creixien, a vegades es blindava el nombre de cases a nivell polític, és a dir de presència en el consell, però no pas a nivell demogràfic. En els moments que es desnivellava l'equilibri, actuaven els mecanismes de tancament comunitari, amb prohibicions estrictes de veïnatge, ben documentades a moltes valls pirinenques des del segle XVI, però especialment al segle XVIII i inicis del segle XIX⁴².

L'evolució poblacional d'aquestes societats va molt lligada a conjuntures econòmiques i demogràfiques generals. Després d'un poblament fort, migrat amb la crisi baixmedieval, es donà un creixement progressiu als segles XVI, XVII i XVIII —a alguns llocs espectacular⁴³— per assolir el màxim demogràfic a la dècada dels anys seixanta del segle XIX, tot arribant a unes cotes mai més assolides. Ara bé, cal qüestionar l'exactitud dels censos, el de 1553 i el de 1716 infravalorats, i el de 1857 sobrevalorat com remarca Bonales. Per al Prepirineu ha

40. Família, 1993.

41. Es fa la diferenciació entre els estats d'autarquia i de sistema obert, en el qual la demografia depèn no només de la natalitat i la mortalitat, sinó també dels fluxos migratoris i de la integració econòmica amb l'exterior, VIAZZO, 1989: 38-48.

42. SANLLEHY, 1988.

43. A la Cerdanya, RENDU, 2003: 456. A la Vall d'Aran, SANLLEHY, 1996: 941-945. Al Pallars, BRINGUÉ, 1995: 1-28.

detectat frau en les dades demogràfiques del cens de 1857 amb l'objectiu de donar un major pes a determinats pobles, en el moment d'implantació de la llei municipal de 1845.

Les petites unitats familiars d'explotació podien autoreproduir-se gràcies a l'aprofitament de pastures comunals, on part de l'any podien mantenir llurs caps de bestiar; a l'aprofitament del bosc, amb tales per al consum domèstic de construcció i calefacció; al treball com a jornalers en feines forestals, mineres, ramaderes i agrícoles; a la participació en l'activitat comercial; i a l'emigració temporal, en el període hivernal o en períodes de recol·lecció. Cal plantejar-se el dilema de si els comunals i a l'emigració temporal eren vàlvules de seguretat del sistema, o "eren el propi sistema". La petita explotació no es complementava amb els aprofitaments dels béns comunals, sinó que els béns comunals eren a la base econòmica, sense ells no hauria pogut existir. El mateix es pot dir de l'emigració temporal. El treball a jornal es donava en poca mesura per contractació entre cases, ja que les explotacions eren habitualment autosuficients, i el major grau corresponia a arrendataris o grans empresaris que contractaven els treballadors de les mines, de les fargues, o del bosc⁴⁴. A l'exterior sí que hi havia una gran afluença de jornalers muntanyencs que treballaven, a planes més o menys llunyanes, en feines agrícoles puntuals com la sega, la verema, o l'artigatge, o eren llogats com a mossos; també treballaven en activitats ramaderes, com els pastors i rabadans; i en intercanvis comercials, com els traginers per compte d'altri o propi. Es produïa un vaivé que contribuïa a proporcionar ingressos econòmics als muntanyencs i alhora alliberava el nucli familiar del manteniment d'un membre durant un temps, una doble funció diríem, de l'emigració temporal. Un altre aspecte a remarcar és el fort índex de reclutament sacerdotal que es donava a les terres muntanyenques, una opció més que permetia garantir el manteniment d'alguns membres de les cases a la pròpia comunitat, gràcies a les rendes eclesiàstiques i a la força que mantingueren les comunitats de preveres. Alhora, el lligam que mantenien els clergues amb la seva casa d'origen assegurava un benefici mutu⁴⁵.

L'agrupament de les cases en pobres, mitjanes i fortes pot ajudar-nos en l'anàlisi. Hem identificat al Pallars una casa forta per cada vuit, és a dir una o dues per poble; una casa pobre per cada tres, enteses com a pobres aquelles que el seu patrimoni no els permet viure tot l'any i han de completar els ingressos amb treball fora de la seva explotació familiar al mateix lloc, o amb emigracions temporals; i un predomini de la categoria de les cases mitjanes, amb patrimoni suficient per viure tot l'any, sobre les quals descansa l'entramat comunal i que

44. Ressources, 2005.

45. Mentre que la taxa de reclutament sacerdotal a França al segle XVIII era de 2 clergues per cada 500 habitants, a algunes valls pirinenques arribava a la proporció d'1/75, 1/30 o 1/20, BRUNET, 1998; BRUNET, 2001; MOLINÉ, 1982-1983.

oscil·len de l'abundància a les dificultats segons la marxa de la conjuntura general. Sembla que a priori, tot i les peculiaritats locals, aquest model es pot estendre per àmplies zones pirinenques. En aquest context o bé demostrarem un control continuat de les institucions comunals per les minoritàries cases fortes i els mecanismes que el feren possible (com el clientelisme), o bé acceptem que les decisions preses "a más pareceres" són veritables acords comunals, producte de la confluència d'interessos de les cases fortes i, com a mínim, de les mitjanes.

Com veiem, la igualtat de les societats comunals muntanyenques és un mite que no es sosté. Els aprofitaments es feien en proporció de la pròpia cabanya de cada casa, evidentment dintre d'uns límits màxims, si se sobrepassaven calia compensar econòmicament el comú. En conseqüència, la pressió de cada casa sobre els recursos era ben diferent i depenia de la propietat particular de terres i bestiar de cadascuna. A l'època moderna es generà un procés de diferenciació interna entre les cases, algunes controlaven la ramaderia, l'extracció del ferro i la fusta, i el comerç. A nivell de les institucions aquestes elits no podien exercir un domini total i moltes vegades havien de sotmetre's al parer de la majoria de veïns, és a dir de la resta de cases. Evidentment, tenien mecanismes de control, però les institucions no eren pas en les seves mans, encara que, segons Codina, a Andorra sembla que van aconseguir imposar l'arrendament dels cortons per beneficiar-se'n i no haver de fer transhumar el seu bestiar. Seria interessant de veure, a més, quins altres factors podien decantar la comunitat per l'opció de l'arrendament de les seves muntanyes, com ara la transformació del món ramader en un moment en què ja s'havien acabat els circuits dels ramats dels grans monestirs medievals.

A algunes valls, les cases fortes ho eren més per la seva capacitat comercial que per la seva propietat agrícola o pecuària. A Andorra, en canvi, les cases fortes menaven explotacions ramaderes i ferreres de pes notable. L'acumulació era evident, el 1684 només tres cases acumulaven el 55% dels caps de la ramada andorrana, i un 60% del ramat transhumant i un 28% de l'estabulat. Només la companyia Areny representava, el 1719, un 21% de la cabanya andorrana i un 26% del ramat transhumant. El grau de la participació en la transhumància era doncs proporcional a la quantitat de bestiar posseït. L'estudi de la ramaderia permet veure l'escissió, que culminarà a mitjan XIX amb l'enfrontament entre dues parts de la població. Com remarca Olivier Codina, la diferenciació s'anà fent més acusada i es produí un trencament entre l'oligarquia ramadera i la població, s'establí una república de prohoms. El sistema s'anava endurint poc a poc, fins i tot els cortons no arrendats havien de restar buits, fora del circuit d'aprofitaments, amb la qual cosa els majorment perjudicats eren els més menuts. Encara que la propietat de terra de conreu i de prat que acumulaven no era pas molt extensa, el cert és que, com explica Domènec Bascompte, les terres de les cases fortes eren les parcel·les de major superfície, les millor ubicades, les de major productivitat i, sobretot, les que tenien un estatus diferenciats de la resta, ja que moltes

eren exemptes dels aprofitaments col·lectius, és a dir restaven excloses dels aprofitaments del rostoll o de la segona herba per part dels altres veïns, eren les anomenades terres de guarda o de defens que ja hem esmentat.

L'origen de les cases fortes resta per investigar. La seva acumulació de capital provenia del comerç? Eren descendents de cases privilegiades pel rei? Detentaven càrrecs de batllia? Segons Roland Viader, a Andorra les elits pageses que controlaven les esglésies foren les que tingueren força per comprar terres i bestiar, i per construir molins. Probablement el control del delme fou el que permeté aquesta acumulació, i explica la força que prengueren en absència de senyors. Pot ser llavors que aquestes cases lideressin l'organització col·lectiva, ara bé, sembla que les seves atribucions van ser assumides per les comunitats. El paper de les cases fortes a l'exterior comportava un ascens social, una primera sortida per estudiar (mentre que els membres de la resta de cases sortien per treballar) podia acabar en un desarrelament i en la integració en la petita noblesa, per matrimoni o per compra de títol⁴⁶.

En el joc de tensions i equilibris que s'establia entre l'àmbit particular i el comunal, i dins del primer entre les cases fortes i la resta, apareix el tema dels molins. Malgrat les sòlides estructures comunals de les societats de muntanya, la majoria de molins eren de titularitat particular, aliens als monopolis senyorials i a l'estructura comunal. A l'Andorra medieval eren nombrosos, d'una família o d'un grup de famílies⁴⁷, a poc a poc, a partir del segle XIV, se'n van anar construint de més grans per part de les cases fortes, que, evidentment, així consolidaven el seu paper dominant en la jerarquia de cases. En el període modern hi hagué una mena de reacció comunitària. Alguns foren comprats per les universitats, com el Sant Julià de Lòria, el 1605. A vegades era la universitat que construïa un nou molí i hi decretava destret, en clara competència als molins particulars preexistents, fet que dugué a processos judicials davant la Reial Audiència, com fou el cas de les universitats araneses d'Arròs e Vila entre 1730 i 1743, i de Bagergue, entre 1726 i 1734. Mostra de la voluntat de recuperació d'uns drets cedits el 1603 o venuts el 1652 respectivament⁴⁸. Eren moments en què la cohesió social s'expressava per decisions "més comunitàries", com la restricció del creixement demogràfic, la limitació de les apropiacions i els tancaments de terres, o la recuperació de béns cedits, en un vaivé entre actituds més comunitàries i altres més particularistes. El conflicte reneix al segle XIX. El trienni liberal anul·là els monopolis senyorials, els comuns construïren molins, que a mitjan de segle es consideraren béns de propis i per tant desamortitzables, alguns van ser comprats per societats creades a tal efecte, de forma paral·lela a la compra de zones de bosc i de pastura que havien entrat també en el circuit de la desamortització, com demostra Jacinto Bonales.

46. Cf. Ressources, 2005.

47. BONASSIE-GUICHARD, 1984: 84.

48. SANLLEHY, 1996: 1241-1312.

Procés evolutiu i d'especialització

Si, doncs, en les societats d'alta muntanya la presència i el control del senyor fou feble, quines seran les línies mestres de l'evolució? Hem de tenir present, en primer lloc, les reaccions dels senyors, sempre amatents a obtenir o recuperar parcel·les de poder i de rendes. Un cas, per exemple, fou la lluita dels comtes de Pallars contra les seves comunitats al segle XV; o la dels marquesos de Pallars contra les comunitats per la quístia o fogatge i per la recuperació de les rendes senyorials, entre 1640-1744. No podem oblidar tampoc el xoc amb tot l'entramat legal català, dominat pels drets d'ús i les servituds, no pas pel franc alou. Si aquest no fou qüestionat a Andorra i a la Vall d'Aran, sí que ho fou en altres territoris reials, com els quaters del vescomtat de Castellbò, generant conflictes, estratègies defensives i dictàmens jurídics, com el de Càncer el 1602. No hem de passar per alt tampoc el xoc amb les regalies reials, sobre les mines de la Vallferrera, els boscos, les aigües, el control sobre les finances comunals, etc. Ni hem d'obviar que la conflictivitat social entre comunitats fou important, per l'ocupació dels antics termes rònecs, per emprius, domini de boscos i pastures, límits de rodalies, bans o penyoraments. Domènec Bascompte ha analitzat, en un altre article, aquesta conflictivitat a Andorra⁴⁹.

Però, potser la lluita contra l'intent privatitzador d'algunes cases és el més colpidor perquè incideix directament en l'estratificació social. En efecte, al no haver-hi control senyorial sorgeix amb major nitidesa la lluita entre els rics i els pobres, el domini de les cases fortes sobre la resta, la dinàmica interna d'aquestes societats. La correlació de forces queda exemplificada en aquestes paraules escrites per l'oficial senyorial del marquesat de Pallars Onofre Timbau el 1628, no pas a la recerca d'una hipotètica justícia social sinó per nostàlgia d'un control senyorial fallit: "la vos del rico ordinariamente es más escuchada que la del pobre". Sobre aquest tema l'article d'Olivier Codina mostra el control secular de les herbes de les estives per dues o tres cases fortes andorranes. Planteja uns usos i unes pràctiques ramaderes que, en general, són les existents a totes les contrades pirinenques fins al segle XIX: la gestió del territori, els emprius, la persistència de les divisions medievals dels quarts, comuns i vall, l'organització de les muntanyes i les estiuades, els solans, l'orri, l'arrendament de les herbes d'alta muntanya (cortons). Usos i pràctiques acompanyades per un predomini de petits ramats. A finals del XVI i inici del XVII coincideix l'aparició dels arrendaments de les herbes, els cortons, amb unes grans ramades de més de mil caps de bestiar menor.

La pràctica dels arrendaments de les herbes d'alta muntanya i l'aparició de grans ramades també la trobem en altres zones pirinenques. Ignasi Ros ha publicat les vendes de moltons a la Paeria de Lleida entre el 1556 a 1600⁵⁰. En els 44

49. BASCOMPTE, 1993.

50. ROS, 2001.

anys pels quals detalla el nom del venedor, els caps de bestiar venuts i el lloc d'origen del ramader, les vendes pugen a 195.924 caps i a 610 operacions de venda, cosa que dona una mitjana anual de 4.453 caps distribuïts en 14 vendes de 322 caps cada una. També aquí, com a Andorra, coincideixen les grans zones de pastures estivals i l'existència d'una o dues cases amb grans ramades. Monopoli de la principal riquesa per part d'unes poques cases, precisament allí on les estructures comunals són més desenvolupades? Imposició dels interessos d'unes poques cases fortes al conjunt d'una comunitat? Si fou així, per què la majoria de les cases ho va acceptar? A canvi de què? Com compaginar aquesta oligarquització amb el manteniment d'unes estructures comunals fortes i actives? Analitzem-ho.

Hem exposat diverses vegades que la contraposició comunisme/individualisme no s'ha d'entendre com un moviment unidireccional vers l'individualisme sinó com una dialèctica constant dins una estructura comunal dominant. Els béns comunals eren explotats de manera individual pels veïns (drets de tinguda, conllocs, diversos tipus de parceria, drets d'aprofitament del bosc...) i a través dels arrendaments a ramaders o a comerciants que generaven ingressos als comuns i també a les cases. La comunitat també controlava béns i usos comunals per mitjà de l'estipulació d'emprius, de la distribució de sorts o fogànies, de la cessió i de la venda d'erms per artigar, o de l'establiment de bans i vedats. Com hem dit, la propietat de la terra tenia uns tipus intermedis entre propietat comunal i particular. Eren les cortades al Pallars Jussà, els cinc sous a la Vall de Ribes, les sorts, les boïgues a Andorra i al Pallars, o els drets col·lectius sobre les terres particulars. En el cas estudiat per Tünde Mikes la possessió particular dels comunals era temporal, la comunitat en tenia el domini útil, i a partir de 1702 el directe també. Es feia un sorteig anual de parcel·les de pastures, documentat el 1629 a Querallbs; el "partir la muntanya", documentat el 1687 a Pardines, consistia en una divisió de la muntanya en quatre cortons i cadascun en diverses parcel·les, amb un valor simbòlic ("lliures" —amb capacitat per a 100 caps— i "cincous" —amb capacitat per a 25 caps—). Les parcel·les es dividien per cases, algunes en tenien a diferents cortons, principalment les més antigues. Els baixants també es repartien i havien de sotmetre's al circuit de rotació de conreus, amb això es volia mantenir l'equilibri econòmic i ecològic. El repartiment es feia a l'atzar, amb rodolins, i s'adjudicaven les parcel·les, als homes "una muntanya", a les dones "mitja muntanya", primer els matrimonis grans, després els joves⁵¹. Veiem com en els usos apareixen novament criteris de diferenciació.

En general, però, predominaven els arrendaments de partides de muntanya. Aquest arrendament de les herbes de les estives correspon al concepte d'arrendar

51. Rendu i Assier-Andrieu citen el veguer Travy de la Cerdanya que proposa el 1768, entre els emprius oberts i les deveses tancades, una tercera variant la dels prats del comú dividits entre particulars, és a dir distingeix una jerarquia de propietat. També l'ús comunal després de la collita pot ser considerat com una tercera tipologia entre la comunal i la particular.

una riquesa que sobrava a la comunitat, és a dir aquelles que no són utilitzades dins la tinguda de bestiar, dret d'aprofitament, aquest, assignat pel comú a cada casa que sigui veïna del lloc, en el mateix nivell d'altres drets sobre altres recursos naturals, com l'allenyar, fer fusta, esboïgar, etc. Varia d'un lloc a l'altre, però predomina la tinguda de 300 caps de bestiar menut a l'estiu i la meitat a l'hivern, i 20/30 de bestiar gros a l'estiu i la meitat a l'hivern. Aquests criteri no s'utilitza com a *numerus clausus* sinó com una referència i no inclou les cries mentre vagin amb la mare, per la qual cosa la tinguda podia arribar a 400 com a màxim sense caure en la pena (el ban) imposada als infractors per cada comunitat. La disminució del bestiar a la meitat a l'hivern, quan hi ha menys pastures, aboca forçosament a la venda a un mercat o bé a la transhumància (hi ha altres estratègies menors) quan els bestiar baixen de la muntanya crescuts amb la independència de les cries.

En aquest context, entre el 72 % i el 82 % de les vendes a la Paeria de Lleida des de 1556 a 1600 (quadre 1) poden correspondre a l'excedent de les tingudes de l'hivern estipulades per les comunitats; que les vendes siguin de moltons o de bestiar de rebuig, siguin venuts a representants d'institucions de la ciutat de Lleida o venuts a les nombroses fires de la comarca, no desvirtua l'anàlisi. Perquè sempre trobem la ramaderia abocada al mercat dins unes pràctiques comunals o col·lectives. El que crida l'atenció, dins aquest context d'accés lliure i nombre màxim de caps fixat, és que no totes les cases veïnes tinguin bestiar i que hi hagi tanta desigualtat en el nombre de caps entre elles. Ho poden suplir amb els diversos tipus de parceries i gasalles, siguin de veïns de les mateixes societats muntanyenques o siguin de properes, com la del prevere Pont de Cabanes a les terres del Penó de Rocabertí, exemplificada en l'article de Pere Gifre. O, com diu Olivier Codina, qui no arribés al màxim podia afegir bestiar de forasters, pagant 1 o 2 diners per cap de menut, en concepte de la taxa anomenada estrany. També a la Vall de Ribes es pagava per la gallorça o bestiar foraster, així es donava opció a cada veí de maximitzar l'aprofitament.

Quadre 1
Vendes de moltons a la Paeria de Lleida. Pallars, 1556-1600

Moltons venuts	Nombre de vendes	Percentatge (%)
Menys de 150 caps	241	39,6
151-300	143	23,4
301-400	54	8,9
401-600	66	10,8
601-1000	82	13,5
Més de 1000	24	3,9
Total	610	100

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de: ROS, 2001.

A l'altre extrem social, cal cercar els motius, com també fa Olivier Codina, del perquè, en un moment determinat, unes poques cases obtingueren unes grans ramades i formaren unes grans companyies. De fet, la lluita de les cases fortes va anar dirigida (a més dels tancaments de terres, com ja s'ha analitzat), en primer lloc, a la consecució de tingudes sense límits, cosa que va provocar enfrontaments amb les comunitats, conflictes documentats des del segle XVI al XVIII⁵². Sabem que, en termes generals, aquesta dialèctica acabà amb el triomf de les comunitats, això sí totalment endeutades pels judicis; aquí i allà, però, les cases fortes aconseguïen increments de tingudes o sobretingudes, privilegis que no sempre ni totes aconseguïen mantenir. Però, remarcuem-ho, el dret de tinguda (o si es vol la limitació de la tinguda des del punt de vista de les cases fortes) es va mantenir, amb alts i baixos, fins al segle XIX. I encara persisteix disfressat sota el nombre de les "accions" en les companyies formades a finals d'aquell segle, com una adaptació a les noves condicions imposades per la legislació liberal.

En segon lloc, les cases fortes intentaren controlar les pastures d'alta muntanya. A Andorra els cortons no implicaren un creixement de la ramada, s'havien creat per afavorir les cases fortes, ja que permetien tenir pastures a llur disposició, excloses de les servituds comunals del límit de caps i de la competència amb ramats més petits. A més significava ingressos per al comú. Els preus dels arrendaments al segle XVII eren baixos. Tot canvià al segle XVIII quan els arrendaments cobrien la despesa comunal. Fins a 1730 pujaren paral·lelament el nombre de caps i els preus dels cortons. A partir d'aquesta data baixà el nombre de caps i seguí pujant el preu dels cortons. En definitiva, entre 1609 i 1805 els lloguers augmentaren un 1.400% i els ingressos de les comunitats un 1.700%. La comparació dels preus del lloguer i de la venda de la carn demostra que van créixer molt més els primers que els segons: el lloguer era el valor d'uns 14 caps al 1700 i d'uns 96 caps el 1800. Per tant només hi invertien els que podien associar-se en una companyia, per la resta quedaven els usos col·lectius; però cal preguntar-se, si les companyies volien guanys, com és que funcionaven en un context de guanys a la baixa?

En definitiva, en el cas dels arrendaments de les herbes de les estives, la decisió de privar-se d'unes herbes durant cert temps de l'any i sotmetre-les a un arrendament (en deien venda) aporta uns beneficis que són comunals, perquè generen uns ingressos que cada poble inverteix en serveis, conservació del poble, noves inversions, o en fer front a impositcions senyorials o reials. Beneficia a les cases fortes per la major capacitat comercial que tenen, però també a les mitjanes perquè poden conllogar el seu bestiar, corresponent a la tinguda d'estiu. D'aquesta manera podem entendre la persistència de les tingudes de bestiar al costat de la formació de grans ramades i companyies. A més l'arrendament de les pastures d'alta muntanya no escapa al control comunal: ben bé que els còn-

52. No podem precisar si el major nombre de conflictes al segle XVIII és una indicació d'una major presència de l'individualisme, o bé si una major abundància documental distorsiona les dades.

sols compten els caps de bestiar al pujar i al baixar per fer pagar el conlloc; ben bé que ells mateixos imposen bans quan el nombre de caps ultrapassa els permesos per la comunitat.

L'arrendament de les estives va associat amb la transhumància. Dos articles parlen d'ella. Olivier Codina des del punt de vista de les societats de muntanya, com hem comentat i Ignasi Ros des de la perspectiva del pla, és a dir els arrendaments de les herbes pel Capítol de Lleida. Hi podem afegir els seus estudis sobre les vendes de bestiar pirinenc a la Paeria de Lleida i l'anàlisi de la transhumància andorrana. El problema de l'ús d'aquests tipus de fonts és que recullen les activitats dels grans ramaders pirinencs o de grans institucions i poca cosa, o gens ni mica, diuen de l'activitat ramadera de la major part dels petits i mitjans ramaders, la gran majoria.

Res té a veure aquest bestiar transhumant amb el bestiar estant a les valls, en una proporció variable segons les valls i la conjuntura. El delme de l'oficialat eclesiàstic de Trep de finals del segle XVI mostra l'existència de l'altre contingent ramader, el de les cases mitjanes i petites que no transhumen. També aquí, les cases més fortes disposen del major cens ramader, però, unes i altres destinen els caps de bestiar al mercat comarcal o al proveïment de les grans ciutats.

Quadre-2 **Delme de l'oficialat de Trep, finals segle XVI**

Valls/comarques	Delme e Caps	Casa major delmera Caps pagats	% casa major delmera sobre el delme
Vall de Capdella	286	106	57
Boí i vall de Castanera	169	74	44
Sarroca/Senterada	142	48	34
S. Esteve de la Sarga/ Sud Montsec	147	28	19
Resta Conca de Trep	260	50,5	19

Font: ADU, Lligall de Visites.

Els articles comentats són una contribució al coneixement de la dinàmica interna i a la participació de les societats de muntanya en el desenvolupament català i occità. No caiguem, però, en la temptació d'atribuir el protagonisme exclusivament a les cases fortes, perquè, junt a elles, o per separat, s'amagà una forta intervenció i una forta empenta de les cases mitjanes o petites, el vertader rovell d'ou

de les comunitats de muntanya. Queda, però, molt per conèixer, especialment sobre les connexions pirinenques amb les xarxes comercials que fornien els productes propis de la muntanya a les grans ciutats, com la carn, la llana, fusta, ferro, cereals i altres productes agraris, les rendes senyorials i agràries i la mà d'obra.

No podem tancar aquestes reflexions sobre les societats de muntanya sense donar un cop d'ull a la sacsejada produïda per la legislació liberal del segle XIX, Andorra a part⁵³. Durant la primera meitat del segle sembla que el “model comunal secular” continuava plenament vigent tot i els atacs rebuts a la cohesió interna. El conjunt de la legislació liberal li donà el cop de gràcia. L'abolició de les senyories trencà l'aliança vertical i interclassista comunitats/senyors assolida l'últim terç del segle XVIII i plantejà l'ofensiva dels antics senyors per apropiar-se, com a propietat privada, de les muntanyes boscoses. Aquesta qüestió afectà les tres quartes parts del Pallars Sobirà, la totalitat de les terres de les conques del Flamissell i l'Alta Ribagorça i més del 90 % de la resta del Pallars Jussà. La implantació del municipi liberal, unida a la lenta, però progressiva, introducció del model liberal-centralista, tocà de ple la línia de flotació i intensificà la separació entre institucions i comunitats de veïns, de forma que aquestes aniran perdent el control i la capacitat de decisió sobre els béns comunals. Tancaments de terres, drets sobre les aigües i vendes de propis (molins, tendes, hostals, forns, etc.) desmantellaren els antics serveis comunals i impulsaren el trencament de les solidaritats. Què en resultarà de tot això? ⁵⁴.

L'article de Jacinto Bonales analitza, en el cas de la Conca de Tremp, una comarca amb similituds amb les societats d'alta muntanya, com es va acabar amb el sistema comunitari i es van consolidar els drets de propietat individual. Introdueix el concepte de co-integració entre una societat comunal i les mesures liberals, el qual concreta en tres blocs: el polític, el de propietat i gestió, i el de la transformació dels drets de propietat. Tan important com la pèrdua de la titularitat dels béns col·lectius fou la pèrdua de flexibilitat en l'accés als recursos que “era el pilar bàsic per a la reproducció de les institucions i la recuperació dels pobles en temps de crisi”. El trencament que suposà el liberalisme implicà solucions de co-integració lenta i contínua en institucions i en economia, tant comunal com particular. Semblava que la comunitat s'adaptava a les noves mesures, però en realitat s'estaven consolidant els drets de propietat de caire liberal. En els processos desamortitzadors els principals boscos es van exceptuar perquè eren d'utilitat pública, altres, en general pastures, malgrat que els ajuntaments havien reclamat l'exempció per ser comunals, es posaren en venda. Hi hagué pressió de les comunitats i de la Diputació per anul·lar o endarrerir les vendes, i es van organitzar societats veïnals per participar en les subhastes, aquestes societats van esdevenir propietàries de béns desamortitzats. Com remarca el mateix autor, això va con-

53. LÓPEZ-PERUGA-TUDEL, 1988.

54. Per al Pallars Sobirà: BRINGUÉ, 2003.

vertir les comunitats de lloc en comunitats de sang, on la propietat s'heretava entre els copropietaris malgrat que emigressin, i tancava l'accés als nous veïns. Es produí llavors una adaptació del consell general de lloc en juntes veïnals que donaven veu a les comunitats, moltes integrades en un districte municipal amb altres comunitats amb les quals tenien conflictes anteriors. Al darrer terç del XIX s'inicià el procés d'emigració i alhora l'expansió de la propietat individual consolidada i erma que dificultarà el manteniment d'algunes explotacions locals. Es produeix llavors la fam de terres i la pèrdua de cohesió interna de la comunitat que unida a la fam de força de treball (1920-1930) generarà tensions amb violència econòmica (execució de crèdits al consum) i física i econòmica a la guerra civil i a la postguerra.

Tots aquests canvis, però, no acabaren amb els béns comunals, la pervivència dels quals en l'àrea pirinenca, embolcallats sota l'epígraf que sigui i representant tan sols les esmorralles del model comunal, portaren a l'organització d'un Seminari sota el títol *Què en farem dels comunals? Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu català* (Sort, 2002)⁵⁵. Es cercava una anàlisi del passat per comprendre el present i “enfocar els nous models socials i econòmics davant de la gestió sostenible del territori”. Els textos del Seminari de Girona de l'any 2004 són una aportació al coneixement de la història de les societats de muntanya, voldríem que poguessin contribuir a l'esmentat objectiu.

Bibliografia

ABADAL, Ramon d' (1955). *Catalunya carolingia, III: els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: I.E.C.

ALCOBERRO, Agustí (2000). *Identitat i territori: textos geogràfics del Renaixement*. Vic: Eumo.

ASSIER-ANDRIEU, Louis (1981). *Coutume et rapports sociaux: étude anthropologique des communautés paysannes du Capcir*. Paris: CNRS.

BASCOMPTE, Domènec (1993). “La resolució dels litigis de servitud a les Valls d'Andorra (segles XVI-XVIII)”. *Pedralbes*. XIII, núm. 13/II, p. 297-303.

Béns comunals (1996). *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània: sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

Béns comunals (1998). *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

Béns comunals (2003). *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu català*. Actes del Seminari “Què en farem dels comunals?” Sort, maig de 2002.

55. Béns comunals, 2003.

Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient, Departament de Cultura, AHC de Sort, Lo Pi Negre.

BINIMELIS, Joan (1927). *Nueva historia de la isla de Mallorca*. Palma: Imprenta de José Tous.

BLOCH, Marc (1978). *La historia rural francesa*. Barcelona: Crítica.

BOADA, Martí (2003). *Boscós de Catalunya. Història i actualitat del món forestal*. Figueres: Brau.

BOLÒS, Jordi (1980). *Com veieren els Països catalans alguns viatgers del segle XVI*. Barcelona: Rafael Dalmau.

BOLÒS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català*. Barcelona: I.E.C. i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BONALES, Jacinto (2002). "Comunidad rural y economía de mercado: cambio económico y éxodo rural en el prepirineo occidental catalán (s. XVIII-XIX)". Tesi de doctorat. Universitat de Lleida.

BONNASSIE, Pierre; GUICHARD, Pierre (1984). "Les communautés rurales en Catalogne et dans le Pays Valencien (IXe-milieu XIVe siècle)". Dins: *Les communautés villageoises en Europe occidentale du Moyen Âge aux temps modernes*. Auch: Centre culturel de l'Abbaye de Flaran, p. 79-115.

BONNASSIE, Pierre (2001). "Conclusion". Dins: *Villages pyrénéens: morphogénèse d'un habitat de montagne*. [Toulouse]: CNRS: Université de Toulouse-Le Mirail.

BOURRET, Christian (1995). *Les Pyrénées centrales du IXe au XIXe siècle: la formation progressive d'une frontière*. Aspet: PyrèGraph.

BRINGUÉ, Josep M. (1995). "Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII". Tesi de doctorat, Universitat Pompeu Fabra.

BRINGUÉ, Josep M. (2003). "Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric". Dins: *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu català*. Actes del Seminari "Què en farem dels comunals?" Sort, maig de 2002. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient, Departament de Cultura, AHC de Sort, Lo Pi Negre, p. 21-59.

BRINGUÉ, Josep M.- SANLLEHY, M. Àngels (en premsa). "Boscós i pastures".

Dins *Història agrària dels Països Catalans*. Volum 3: *Edat Moderna*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, (en premsa).

BRIVES-HOLLANDIER, Annie (1984). *Pyrénées sans frontières: la Vallée de Barèges et l'Espagne du XVIIIe siècle à nos jours*. Argelès-Gazost: Societé d'études des Sept Vallées.

BROCÀ, Guillem M. de (1918-1926?). *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el Código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona: Herederos de Juan Gili. [Facsimil: Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1985-1987].

BRUNET, Michel (1998). *Les pouvoirs au village: aspects de la vie quotidienne dans le Roussillon du XVIIIe siècle*. Perpinyà: El Trabucaire.

BRUNET, Serge (1998). "Prêtres, familles et communautés montagnardes: les cas du Val d'Aran (XVIe-XVIIIe s.). Dins: *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme : Segones Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 767-795.

BRUNET, Serge (2001). *La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime (Val d'Aran et diocèse de Comminges)*. Aspet: PyrèGraph.

CAMPS, Joseph-JUBANY, Àngels, (1992). *La muntanya: antologia de textos*. Barcelona: Edicions 62.

CAVAILLÈS, Henri (1910). "Une fédération pyrénéenne sous l'Ancien Régime: les traités des lies et de passeries". *Revue historique*. CV , fasc. 1, p. 16-32; fasc. 2, p. 241-274.

Circulation (2005). *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées (XIIIe-XIX siècles) = Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. Toulouse: CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail.

CODINA, Olivier (2003). "De fer et de laine, économie et société des vallées andorranes de 1575 à 1875". Thèse, Université de Perpignan.

Communautés (1984). *Les communautés villageoises en Europe occidentale du Moyen Âge aux temps modernes.*: Quatrième Journées internationales d'histoire: 8-10 septembre 1982. Auch: Centre culturel de l'Abbaye de Flaran.

COMTE, Francesc (1995). *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*. Barcelona: Curial.

CURSENTE, Benoît (1998). *Des maisons et des hommes: la Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

DANTÍ, Jaume (2005). *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya moderna*. Barcelona: Rafael Dalmau.

DESPLAT, Christian (1993). *La guerre oubliée: guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XXe siècles)*. Biarritz: J & D.

Diplomatari (1993). *Diplomatari de les Valls d'Andorra: segle XIV*. A cura d'Ignasi Baiges i Mariona Fages. Andorra: Govern d'Andorra.

Diplomatari (1997). *Diplomatari de la Vall d'Andorra: segle XVII*. A cura de Domènec Bascompte i Grau. Andorra: Arxiu Històric Nacional.

D.M.-O.R. (1992). "Premessa", [per] D.M.-O.R. *Quaderni storici*. 81, n. 3, p. 613-623.

ESCOLANO, Gaspar (1972). *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. València, 1610-1611 [Reimpressió facsimil. València: UV].

Família (1993). *La Família als Pirineus: aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar continuïtats i canvis*. Andorra: Govern d'Andorra.

FEBVRE, Lucien (1922). *La terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire*. Paris: La Renaissance du Livre.

FELIU, Gaspar (2000). "Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya". *Recerques*, 41, p. 179-203.

Fires (2004). *Fires, mercats i món rural IV Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

FONT RIUS, Josep M. (1985). "Orígenes del règimen municipal de Catalunya". Dins: *Estudis sobre els drets i les institucions locals en la Catalunya medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 281-560.

FRUHAUF, Christian (1980). *Forêt et société: de la forêt paysanne à la forêt capitaliste en Pays de Sault sous l'ancien régime (vers 1670-1791)*. Toulouse: CNRS.

GALOP, Didier (1998). *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées*. [Toulouse]: GEODE: Laboratoire d'écologie terrestre: FRAMESPA.

GARCIA-OLIVER, Ferran (2003). *La vall de les sis mesquites: el treball i la vida a la Valldigna medieval*. València: Universitat de València.

GARCIA-RUIZ, J.M. (Ed.) (1990). *Geocología de las áreas de montaña*. Logroño: Geoforma.

GAROLERA, Narcís (1991). *Jacint Verdaguer: excursions i viatges*. Barcelona: Barcino.

GIFRE, Pere (1998). "Béns i usos comunals, universitats de l'Empordà, segles XVI-XVII". Dins: *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 121-139.

GRASS, Nikolaus (1988). "Ai primordi del comune rurale nel Tirolo". Dins: *Die Ländliche Gemeinde = Il comune rurale*. Bozen: Verlagsanstalt Athesia, p. 263-278.

IGLÉSIES, Josep (1949). *Pere Gil S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Barcelona: Quaderns de Geografia.

LEFEBVRE, Henri (1990). *La vallée de Campan: étude de sociologie rurale*. Paris: PUF.

Lies (1986). *Lies et passerries dans les Pyrénées*. Actes de la 3ème journée de recherches de la Société d'études des Sept Vallées: Luz-Saint-Saveur, 1er juin, 1985. Tarbes: Archives Départementales.

Lies (2002). "Lies et passerries des Pyrénées, escartons des Alpes". *Annales du Midi*. T. 114, no. 240. [Número monogràfic].

LÓPEZ, E., -PERUGA, J., -TUDEL, C. (1988). *L'Andorra del segle XIX: de la Nova Reforma a la Revolució del 1881*. Andorra: editat amb el suport de la Conselleria d'Educació i Cultura.

MALLORQUÍ, Elvis (2000). *Les Gavarres a l'Edat Mitjana: poblament i societat d'un massís del nord-est català*. Girona: CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Institut de Llegua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

MIKES, Tünde (2005). "Les comunitats i els 'bons usos': explotació i gestió dels recursos naturals a la Vall de Ribes a l'època moderna". Dins: *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne: exploitation, gestion,*

appropriation. Actes du Congrès International RESOPYR 1, Font-Romeu, 8-9-10 novembre 2002. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan, p. 87-118.

MIQUEL, Francesc A. (1967). *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*. Barcelona: Rafael Dalmau.

MOLINÉ, Enric (1982-1983). "Organitzacions eclesiàstiques autònomes al Pirineu durant l'Antic Règim: les Valls d'Àneu, de Boí i d'Aran". *Urgellia*. 5, p. 331-422. 6, p. 401-452.

MOLINÉ, Enric (1992-1993). "Tractats de pau entre valls pirinenques: unes passeries de 1653 i 1654". *Urgellia*. 11, p. 185-208.

Paisajes (2003). *Los paisajes de parques nacionales, la humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.

PALMERO, Beatrice (1992). "Comunità, creditori e gestione del territorio: il caso di Briga nel XVII secolo". *Quaderni storici*, n. 3, p. 739-757.

PIQUÉ, Joan Ramon (1998). "Solidaritats pageses. L'organització políticoadministrativa de la vall de Barravés al segle XVII". Dins: *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme: Segones Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 235-248.

POUJADE, Patrice (1998). *Une vallée frontière dans le Grand Siècle: le Val d'Aran entre deux monarchies*. Aspet: PyrèGraph.

POUJADE, Patrice (1999). "Le commerce des mules entre la France et l'Espagne à l'époque moderne: l'exemple du Val d'Aran et des Pyrénées centrales". *Annales du Midi*. T. 111, no. 227, p. 311-324.

Privilegis (1915). *Privilegis i ordinacions de les valls pirinenques*. V. I: *Vall d'Aran*. Per F. Valls i Taberner. Barcelona: Impremta de la Casa de Caritat. [Facsimil: Barcelona: PPU, 1987].

RENDU, Christine (2003). *La montagne d'Enveig: une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Canet: Éditions Trabucaire.

Ressources (2005). *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne: exploitation, gestion, appropriation*. Actes du Congrès International RESOPYR 1, Font-Romeu, 8-9-10 novembre 2002. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan.

RICHEBUONO, Giuseppe (1988). "Notizie sui comuni delle valli ladine dolomitiche". Dins: *Die Ländliche Gemeinde = Il comune rurale*. Bozen: Verlagsanstalt Athesia, p. 177-188.

ROMA, Francesc (2004). *Del Paradís a la Nació: la muntanya a Catalunya, segles XV-XX*. Valls: Cossetània.

ROS, Ignasi (2001). "El món pastoral i tranhumant d'abans i després de l'obra de Ramon Violant i Simorra". Dins: Violant i Simorra, Ramon. *La vida pastoral al Pallars*. Tremp: Garsineu, p. 375-409.

SAHLINS, Peter (1993). *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*. Vic: Eumo.

SALA, Pere (1996). "Tragèdia dels comunals i tragèdia dels tancaments, dilema del presoner i cooperació no altruista: un estat de la qüestió sobre la propietat comunal". *Recerques*. 33, p. 137-147.

SALES, Núria (1987). "Més històries pirinenques i de boscos". *L'Avenç*. núm. 105, p. 63-65.

SALES, Núria (1989). *Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)*. V. IV, *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

SALRACH, Josep M. (2004a) "Època prefeudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)". Dins: *Història agrària dels Països Catalans*. Volum 2: *Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 15-45.

SALRACH, Josep M. (2004b). "Mercat i mercats". Dins: *Història agrària dels Països Catalans*. Volum 2: *Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 395-432.

SALRACH, Josep M. (2004c). "La comunitat pagesa". Dins: *Història agrària dels Països Catalans*. Volum 2: *Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 505-539.

SANLLEHY, M. Àngels (1988). "L'afillament a les comunitats araneses (segles XVII-XIX)". *L'Avenç*. 115, p. 32-37.

SANLLEHY, M. Àngels (1996). "Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica". Tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història.

SERRA, Eva (1998). "Béns comunals: algunes consideracions". Dins: *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 11-31.

VIADER, Roland (2003). *L'Andorre du IXe au XIV siècle: montagne, féodalité et communautés*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

VIAZZO, Pier Paolo (1989). *Upland communities*. Cambridge: Cambridge University Press.

VICEDO, Enric (1991). *Les terres de Lleida i el desenvolupament del set-cents: producció, propietat i renda*. Barcelona: Crítica.

VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62.

Villages (2001). *Villages pyrénéens: morphogenèse d'un habitat de montagne*. [Toulouse]: CNRS: Université de Toulouse-Le Mirail.

ZABALZA, Ana (1994). *Aldeas y campesinos en la Navarra prepirenaica (1550-1817)*. Pamplona: Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura.

ZINK, Anne (1993). *L'héritier de la maison: géographie coutumière du Sud-Ouest de la France sous l'Ancien Régime*. Paris: École des hautes études en Sciences Sociales.

ZINK, Anne (1997). *Clochers et troupeaux: les communautés rurales des Landes et du Sud-Ouest avant la Révolution*. Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux.